

Милко Палангурски/M. Palangurski

ПОДГОТОВКА, ПРОВЕЖДАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ
НА ИЗБОРИТЕ ЗА VII ОНС ПРЕЗ 1893 г.

*Preparation, Carrying and Sanction of the Elections
for the Seventh National Assembly in 1893*

The seventh consecutive National Assembly in the modern Bulgarian history was the last one held during the government of Stefan Stambolov. It was in session for only several months and had only one sitting though the Constitution had made provision for five whole years. Held in a period when Stambolov's influence was at its summit, the parliamentary elections have not been an object of historical study at all, though the reasons that forced the members of the People's Liberal Party to lose the political power lay hidden in the processes observed during their course.

В новата история на България Седмото поредно Обикновено народно събрание е последното в управлението на Ст. Стамболов. То просъществува само няколко месеца, работи само една сесия, въпреки че конституцията предвижда цели пет години. Проведени по време на апогея на стамболовото влияние, изборите дори не са обект на историографско внимание, а в процесите, които се наблюдават в хода на изборите, се крият много от отговорите, поради което народнолибералите се разделят с властта.

През 1892 г. VI ОНС утвърждава предложените от кабинета на Ст. Стамболов промени в Търновската конституция. През април 1893 г. се провеждат изборите за IV ВНС, което месец по-късно възприема предложения законопроект и извършва добре познатата промяна на основния закон. Народнолибералната партия има пълна доминация в споменатите парламенти и достига върховния момент в своята популярност и управленческа мощ. След промяната първа непосредствена задача е изборът на следващия парламент¹. Тъй като практически няма време за предизборна кампания, защото изборите са на 18 юли 1893 г., Ст. Стамболов, трябва да предприеме няколко задължителни стъпки, без които не е възможно да се проведе законен вот. Съобразно направените в Конституцията промени, се променя и избирателният закон².

Освен законодателната, много по-важна е политическата рамка на изборителния процес. Пред обществото се декларираат две неща. Едното обхваща цялостната картина и поведение по време на избора. Публично е оповестено окръжното на Ст. Стамболов като министър на вътрешните работи, като е наредено на окръжните управители те и подведомствените им “полицейски чиновци да не взимат никакво участие в изборите” и да оставят “напълно свободни изборителите да гласуват за когото обичат, както преди така и по време на изборите”. Документ, който още от времето на изборите, а и след 1894 г., е поставян логично под съмнение, главно поради съществуващата практика до момента, и престараването на местни администратори, като бургаския управител, който шифровано обяснява на околийските началници, че трябва да действат “тайно, предпазливо и енергически за да се изберат непременно одобрените от шефа на Либералната партия господина Стамболова кандидати, за последен път напомням че за всяка несполука стоварвам на вас всичката отговорност”³. Факт е обаче, че за пръв път и опозицията признава, че изборите на много места, са проведени свободно, а част от администраторите, намират отлична възможност да се оправдават със свободата, при победа на неodobрени кандидати.

Другото намерение на Ст. Стамболов, което трябва да стане партийно, а ако е възможно и обществено достойние, е идеята да се подмени онази част от старите народни представители, които са компрометиранци пред обществото с корупция, незаконни действия и липса на обществен авторитет. “Не искам партизани башибозуци”, а “искам хора с дисциплина и послушание”, заявява той на врачани. Кандидатите трябва да са “честни, развити и влиятелни”, а за чистотата на листите, трябва да следи администрацията, която със специална шифрована телеграма е инструктирана за качества, на които трябва да отговарят народните представители. Но партийното ръководство веднага попада в клопката на мрежата от връзки и взаимодействия по места на управители и депутати⁴.

Те са наясно с всички тайни на изборителния процес и в зависимост от мястото и проблемите по региони се занимават със всичко, от избор на хартията за бюлетините, до тяхното написване и разпространение сред изборителите. Опитните началници познават дори броя на евентуалните изборители по квартали, села и дори махали, кои от местните кметове, търговци, кръчмари и бакали, колко гласа могат да мобилизират, какво е настроението на учителите, които са основни агитатори и изработвачи бюлетините. Все подробности, които позволяват наблюдение, контрол и при необходимост дори манипулиране на вота. От своя страна, Ст. Стамболов напомня на държавните чиновници да гласуват, тъй като те особено “в София по изборите винаги са блестяли с отсъствието си”. Напълно логично е, кандидатите да се лансират като “изпитани и добри патриоти и верни поддръжатели на правителството”⁵.

Самият Ст. Стамболов не провежда кампания по познатия до този момент тертип. След закриването на IV ВНС, той се отправя за Варна, откъдето следи

хода на кампанията, като единственото място, специално посетено за изборите е Бургас. От тук, той съвсем логично, пренася и центъра на наблюдение и тежестта на двата региона, една съвсем нова ситуация, спрямо 1887 и 1890 г. Явно и този път, министър-председателят показва невероятния си политически нюх, като предугажда възможните конфликтни точки. А в североизточния регион те ще се окажат доста.

В Русе по традиция няма големи проблеми с определянето на правителствената листа и ръководството на предизборната кампания. Фракциите и тук са две, съобразно инструкциите на министър-председателя, русенския управител прави една комбинация между лидерите и, с цел да отпаднат бившите депутати Стефан Симеонов, Филип Цанев, (Петър) Кескинов и Искендер бей. Тъй като “за първите двама говорят, че са замесени в кражбите на градския съвет в Русе. За третия – че се е обогатил по един твърде нечестен начин и то в същата тази околия, гдето се препоръчва пак да бъде избран за представител и гдето населението го е силно намразило. Избирането на Кескиня в Балбунар за Великото народно събрание стана по натиск от страна на правителството, а не за това, че той се считаше за честен и популярен човек между населението. Четвъртият, Искендер бей, като турчин не може да бъде полезен за събранието”. Партийният шеф преразпределя кандидатите. Прави впечатление, че от четиримата споменати, е избран само първия, и то изпратен в Балбунар, едно действие напълно в синхрон с идеята му за нов облик на депутатския корпус в парламента. Напразни са опитите на д-р К. Вачов да масовизира поддръжката за опозицията, която достига до 23 абоната за опозиционния вестник⁶. И в другия дунавски център в региона – Силистра, партийните лидери възприемат предложената от окръжната администрация листа, като единственото, което се прави, е разместване и изпращането на Д. Греков като водач в листата на региона. Двата окръга за пореден път са безпроблемни за управляващите, като в трите избирателни околии на Силистренски окръг опозицията получава 20, а в Русенско, три пъти повече от получаващите “Свободно слово” – 65 гласа. Отгласът от кървавите събития през 1886–1887 г. явно продължава да дава своето отражение⁷.

При утвърждаването на народните председатели, единственият проблем, който възниква, е с избирания в Куртбунар Мехмед ефенди Юмеров, срещу когото постъпва протест от 54 избиратели мюсюлмани, че е бил “наибин”, (мюфтийски заместник), т.е. той е духовно лице, забранено за депутатите по смисъла на чл. 16 от Избирателния закон, но според парламентарната комисия тази длъжност не е духовно звание⁸.

Наченки, а на места и на остър политически живот обаче има в другите окръжия. Борбите се концентрират в две направления – опити на недоволни от своето отстраняване да бъдат избрани въпреки директивата от столицата, и между опозицията и правителството. Според анализа на Ив. Драсов, във Варна проблеми няма. Той е прав, тъй като опозиционно настроените варненци напразно чакат от

д-р В. Радославов и приятелите му да декларират “кои са водителите на тая съединена опозиция и мислят да им видят програмата във връзка с техните подписи”. За сметка на това проблеми се очертават в Добрич, Провадия и Ново село. В последната околия, той препоръчва депутата Котели Халилаа, тъй като в окръжието населението “е повече турско, оставил съм... да се кандидатира само един турчин и то с предварително съгласие на турското население, което доброволно отстъпи”, а и макар на три пъти да започва партийно строителство, “бюро в правата смисъл на речта не съществува”. Вместо него Ст. Стамболов му изпраща Христо Драсов, ловешки кмет и негов брат. Той е прокаран с много ниския за други години резултат от 51.73 %. Това се обяснява с неговото притеснение, че излъчените кандидати, трябва да се препоръчат от София и което е по-важно в случая, се надява, “че изборите оставени съвършено свободни, ще дадат за представители тия кандидати”.

Надеждата е едно, но резултатите са съвършено други. В Провадия, радославистко-цанковисткия тандем Янко Чучарков – Лазар Дуков, успява да победи кмета и стар представител Иван Дечев, а в Добрич радославистите водени от Александър Арсениев, Добри Списаревски и с решителната помощ на турското население, което издига земеделеца Мюфти Исмаил Ефенди, също успява да победи с малко над 50% от гласовете. Подценяването на етническият вот не е характерен за Ст. Стамболов и това е едно от малкото му поражения в този смисъл. В Балчик, вместо верния Васил Холевич, който е изпратен в Котел, с един глас против е избран Кръстьо Ив. Мирски. Бившият кмет на Варна, и бъдещ демократически лидер все пак остава верен на министър-председателя до края на живота му и му спестява още един случай като този с Трайко Китанчев. Така в приморските околии, характерното за дълги години тотално надмощие на кабинета е поделено. Ударът е доста силен, тъй като дори не се организира дейност за евентуално касиране. В Добрич заявлението против избора е написано от членовете на бюрото(!), а в Провадия едва 17 души се подписват под протеста и естествено са оставени без последствие от парламентарната комисия⁹.

Колкото по-навътре се отива в региона, толкова повече стават проблемите. Шуменският окръжен управител прави опит да помири всички народнолиберални фракции и на 20 юни 1893 г. е подписан протокол за споразумение относно кандидатите, предоставен за утвърждаване на Ст. Стамболов. Изглежда, че вътрешнопартийният сблъсък ще бъде преодолян, но конфликтът между Евтим Друмев, постоянен депутат и лидер на местните стамболовисти и привлечения в VI ОНС и IV ВНС радославист Радущ Симеонов става непреодолим и последният оттегля подписа си¹⁰.

Персоналната непоносимост тук обаче е само прикритие на започналия процес на сформирание на Съединената легална опозиция. Скоростта е завидна. На 13 юни започва да излиза в. “Свободно слово” и десет дена по-късно в Шумен, администрацията отчита, че вестникът е “размътил главата” на довчерашните съюзници, които бързо се връщат към приятелите си около Ат. Краев. Първоначалното

обяснение на Р. Симеонов е неговото несъгласие с промяната на Конституцията, тъй като не иска да го “къдне потомството” и “да бъде джендарский депутат”, а само “ако има доверието на народа, ще се избере”. Пропада и опитът на Ст. Стамболов да върне своя съюзник в правия път чрез гарантиран избор. Краткото време не дава възможност на опозицията да сформира определена линия и програма за агитация. Противоречието “Русия – България” няма как да се използва, тъй като засяга княза, а в крайна сметка, той е главната им надежда. Затова първата пропагандна реакция е, че правителството е “нетърпимо” и трябва да се “изберат хора самостоятелни и с известна програма” тъй като Ст. Стамболов “нямал своя програма”. Доста постна конструкция, макар и в специално възвание да се прави опит да се обясни на избирателя, че има и друга възможна политика.

Но това е доста трудно и опитите са разнопосочни. Не може и да бъде другояче, тъй като градската опозиция е от радославистите на Ат. Краев, социалистите на Янко Сакъзов и Христо Тодоров, който по-късно ще бъде министър на цанковистите, които пък се водят от бъдещият министър-председател д-р Ст. Данев. Възвание има, но местна коалиция против кабинета не се създава, тъй като макар социализмът да не е чужд за част от радославистите, то русофилството е изцяло непоносимо и несъвместимо с идейната им чистота, а и от местните радослависти, документът е подписан само от депутата в IV ВНС и V ОНС Шамседин Латифов, докато Ат. Краев и Р. Симеонов предпочитат да останат назад. Русофилите са обезоръжени и концептуално, и трябва да се присъединят към възванието на социалистите, а избирателите, за да вгорчат окончателно живота на местните цанковисти, изпращат бъдещият прогресивнолиберален лидер в графата “други”, получили между 1 и 14 гласа, и отчетени от администрацията само поради високото място на д-р Ст. Данев в структурата на цанковистите. Това вече е тенденция, която остро засяга останалите в страната русофили. Затова не е учудващо, когато в началото на септември 1893 г. те демонстративно приемат извършената промяна в страната. Що се отнася до Съединената легална опозиция, в този регион най-ярко се проявяват недостатъци, които ще излязат на пред план по-късно¹¹.

Спирам се на това възвание, не само защото то е единичен случай, но тъй като то е работа на колективният мозък на знакови фигури не само в градски, но и в национален аспект от антистамболовия лагер. Анализът не е много ласкав за тази група. Онова, което читателят разбира, е ноторно известният факт, че избирателното право е свещено и че в последните години то е нарушено. Пунктовете, които трябва да накарат гражданите да се отърсят от апатията, са част от злободневния живот, но не са дългосрочната политическа оценка. Като несполучливи се оценяват Законът за народното просвещение, заемната политика за осигуряване на армията и строежът на държавната инфраструктура и на последно място, конституционната промяна, с което “плюха на физиономията на цял народ”. Последният пункт за някои слоеве на обществото действително е съдбовен, но не и за закърмените в лозунга, че “свободата не ще Екзарх, а Караджата”. Първите два обаче

показват непознаване и отхвърляне на модернизационните процеси. Последното впечатление още повече се увеличава, когато се прочете внимателно текста, специално насочен към селяните, които, са призвани да бъдат по бдителни и активни, защото са “най-яката опора на държавата” и пълнят “държавните казарми и държавното съкровище”. Спрямо 1886 г. възгласите против данъците и военната служба са значително по-интелектуално представени, но корените и целите им са едни и същи и гравитират в орбита на популизма¹². Тези основни идеи се повтарят от опозицията в цялата страна по време на предизборната кампания. Нюанси практически няма. Всичко гравитира около конструкцията смяна на “изчерпаното правителство”, недопускане на “назначени депутати” и които трябва да се заменят с “неопетнени нови хора”.

Правителствената агитация не е по-сложна. Модернизацията на стопанството и обществото върви с и без възвания и обяснения пред и без това не особено заинтересованата публика. Избирателите трябва да се задоволят с триадата “народ – корона – династия”, задължително представяна с прилагателното българска, и съвсем естествено гарантирана от личността на Ст. Стамболов. И тук промяна има, тъй като през 1887 г. на мястото на “династията”, която все още отсъства, стои “конституцията”. След нейната промяна, в чисто политически план, по атрактивно и позитивно е изтъкването на толкова очакваната от векове династия¹³.

В окръжния център стамболовистите печелят. Но по-важното е, че от опозицията с най-голям резултат е Ш. Латифов. Шуменският часовникар получава повече гласове от двамата социалисти заедно и с 30% повече от своя сподвижник Р. Симеонов. Последният не разбира, че резките политическите скокове не винаги носят персонална полза и от този момент изчезва от политическата сцена. Това не е случайно, тъй като той е изигран и от своите приятели, като Ат. Краев, който изпратен да агитира в негова полза, се възползва от случая и е избран, заедно с Димитър Славев в Преслав и така опозицията все пак успява да пробие една от петте околии.

В другите избирателни околии нещата са поставени на вътрешнопартийна плоскост. В Осман пазар населението препоръчва многократно избирания местен лидер Хюсеин х. Ахмедов, тъй като българското население е “подразделено на три фракции”¹⁴. В Нови пазар правителствените кандидати достигат 78 %, тъй като листата се води от стария стамболовист Юсуф х. Мустафов. Проблеми няма и неговият съпартиец и приятел и многократен представител Неджиб бей Чилингиров, който осигурява избора в Ески Джумая. Тук проблемът е за втория в листата. Окръжният и околийският управители препоръчват различни лица. Спорът е на кого да се даде превес. Дали на старият консерватор и активен поддръжник на кабинета още от V ОНС Марко Георгиев или на младия и напорист Бандю Димитров. Последният има подкрепата на министър-председателя, но не и на окръжния управител, който обяснява, че М. Георгиев има подкрепа в града и трябва да се остави да агитира свободно. Спорният кандидат иска от партийния шеф “да

не застава насила населението” и установи “свободни изборите за прокарването на кандидатите, определени от бюрото и населението”. След като не получава съгласие, окръжният управител нарежда на околийския да не се намесва и кандидатът на кабинета едва е избран¹⁵. Ст. Стамболов не случайно се отнася с подозрение към стария консерватор, който след падането на кабинета, отново ще влезе в парламента, този път от Народната партия.

Разградското окръжие, макар и от три околии, пресъздава всички тези проблеми. В Кеменларска околия резултатът за кабинета е съобразно традицията и председателят на разградската постоянна комисия Атанас Попов получава 85% от гласовете, колкото получава и първият в Попово. Но отгук започват проблемите, тъй като вторият, разградският търговец Хр. Сапунджиев, едва успява да надделее над Димитър Раданов¹⁶. Последният е правителствен привърженик още от III ВНС, попада и в VI ОНС, но там обаче е един от онези, които демонстративно гласуват против проектозакона за промяна на Търновската конституция. През цялата кампания, Д. Раданов и каравелистът Бърни Бърнев, в сътрудничество с един от турските лидери Изет бей, “работят здраво”. Икономическата им независимост, възможността да използват собствени средства и разцепването на турското население води до небивал резултат. В десет гласа разлика се разполагат двете листи, като между Д. Раданов и Б. Бърнев успява да се вклини кметът и народнолиберал Димитър Стоянов. “Изборът се свърши при най-голяма свобода и тишина” подчертава окръжният управител и това явно е факт, след като се допуска организирано извозване до изборния пункт на избиратели с платен от опозицията транспорт, а дори се говори и за платени надници на наемни работници, а и селяни, да зарежат жътвата и да гласуват за опозицията. Едно е сигурно. Едни са първите резултати, подадени във вътрешното министерство, други са публикувани в Държавен вестник, трети се докладват лично на Ст. Стамболов¹⁷.

Окръжната комисия, след като постъпват заявления против резултата, преброява бюлетините отново, но в отсъствието на двамата избрани. Според този четвърти резултат, печели листата начело с Д. Стоянов, но тъй като резултатът е провъзгласен, комисията изпраща в столицата и двамата опозиционери. Но това не пречи да се появи и пети резултат. Парламентарната комисия от своя страна четири пъти преброява бюлетините, последният път в присъствието на министър-председателя. Резултатът е още по-изненадващ. Начело е неоспорваният от никого Д. Стоянов с 878, втори с глас по малко е съкипникът му Петър Куюмджиев, а с 876 се оказват трима: двамата опозиционери и х. Неджиб бей Амишов. Сега възниква нов казус. Според закона трябва да се тегли жребий, който е в прерогативите на окръжната комисия. Но тъй като парламентът е последният съдник за изборите, председателят му Д. Петков тегли жребий, при който правото да бъде представител се пада на Неджиб бей Амишов. Ст. Стамболов също взема отношение и не забравя да подчертае, че това е в резултат на свободата на вота. Накрая се формира предложение да се касират двамата депутати и да не се приемат на тяхно място други, за

да се даде възможност на избирателите отново да дадат своя глас. Не може да не се отбележи, че против това гласува само Лазар Дуков, което показва, че преброяването на бюлетините и разликите от първоначалния протокол се приемат от всички в залата, дори и от готовата на обструкция опозиция¹⁸.

Другият източен регион, този на юг, създава малко по-малко проблеми. В бургаския регион изключително спокойно минава определянето на кандидатите. Всички фракции се съгласяват с окръжния управител, а Ст. Стамболов, прави само малки рокади. Съгласието между местните лидери, дава възможност за избора на двама министри в окръжието, с близък до максималния резултат. Единственият проблем е, кой да бъде втория представител в града, тъй като всички народнолиберали гласуват за знаменития кмет на с. Дюлгерлий (дн. Зидарово) – Константин Попов, а за втория мандат се борят до последно Иван Цанков и Страти Димитров, друг знаменит водач на селяните от с. Ново Паничарево, и двамата върли стамболовисти с подкрепа съответно на градските и селски избиратели¹⁹. Посещението на министър-председателя не само издига ролята на региона в случая, но е удобно място за координиране на дейността на неговите привърженици в Сливенско, Хасковско и Старозагорско.

В Сливенското окръжие обстановката е подобна на тази в Бургас. Резултатите в целия окръг са близки до максималните, четирима от десетте представители имат 100%, а другите са близо до тях. Сериозни спорове има в Ямбол, където традиционните две фракции са готови за борба, докато се намесва партийния лидер, който им обяснява, че кандидатите в града са запасният генерал Стефан Любомски и кметът Христо Чакмаков и нарежда, че “за тях трябва да работят правителствените партизани, без да обръщат внимание на интригите”. “Опозицията може да работи за когото обича, продължава той, но на моите партизани запрещавам да работят за избора на друга кандидатура.”²⁰ След подобно предупреждение само 16 човека гласуват против външната за града кандидатура на запасния офицер, но по-важното е, че и тук министър-председателят се опитва да вкара в политически оборот нови хора, невинаги с чисто партиен манталитет.

В Хасковско окръжие, както обикновено става след бурните събития през 1887 г. срещу утвърдените листи гласуват малко повече хора, но много далеч от изгледите за успех, като проблемите отново са вътрешнопартийни, а не по оста кабинет – опозиция²¹.

Противоречията в старозагорско окръжие също имат за източник стремежа на отделни личности да се озоват в листите. Освен от традиционните партийни дейатели, партийният шеф е търсен от кого ли не. Така например Маню Бояджиев, народен представител в VIII и IX ОНС от Народната партия, сам се предлага на Ст. Стамболов, с единствения мотив, че почита “българския Кавур”²².

Другата линия на противоречия тук е в следствие на болезнената раздяла на част от казионните с властта. Легендата на Казанлък, човекът, за когото преди седем години се твърди, че единствено той може да се справи с града, вследствие

близкото си приятелство с Д. Тончев и Ст. Къойбашиев, изпада в немилост пред партийния шеф. Разкажанието е по български: “Аз ги подържах – пише той – додето стигнах до този хал да си продавам имотите и да изплащам дълговете. Те направиха положение – зимаха богати жени, а аз тупах тъпанчето, а те събираха парсата”. Следва клетвената декларация: “Сега, брат, аз поднасям услугите си и желая да бъда верен и предан партизанин”. Старият деятел от съединистките процеси, верен националист и опитен партизанин, бързо схваща новата цел на Ст. Стамболов: “Както виждам, Вий преорганизираше партията за бъдеще и искате да се изберат верни Вам лица. Аз предлагам услугите си, като Ви обещавам, че ще Ви бъда верен и предан партизанин”. Мълчанието от столицата кара производителя и търговеца на розово масло да атакува Д. Петков и Ст. Стамболов, не само като декларира преданост “до гроб”, а и като загрижен партиец, от авансите, които се дават на русофилите. Не може да се отрече, че той познава много добре настроенията в околията, и ако се съди от резултата, съвсем основателно предлага да прокара, когото му посочат в своята листа²².

Дори и изпратеното за госпожата розово масло “с първо качество миризма”, не пречи на Ст. Стамболов, да му обясни, че “правителствената партия вече е определила кандидатите си” в града “и не може да ги изменява”²⁴. Опитният изборджия обаче много точно схваща, че големият брой кандидати ще доведе до скандал, тъй като местата са четири пъти по-малко, спрямо IV ВНС. Желанието на друг стар депутат Петър Нейков, да бъде избран, не е тайна за никого и той е привлечен лесно. При него проблемът идва не толкова от връзките с тончевистите, а от факта, че като регионален лидер е от онези, които не допускат в IV ВНС русофилите Христо Духовников и Стефан П. Андреев. Другото, на което разчита Ил. Стоков, е непоносимостта на либералите от всякакви цветове, бои и персонална привързаност, към всички крила, разклонения и поколения на стария, мразен не толкова като чорбаджийски, колкото като русофилски род Папазоглу.

Затова от утвърдената листа на Ст. Стамболов, остава водачът Иван Хаджиев²⁵, за когото гласуват всички. След него се озовава Ил. Стоков, а трети П. Нейков, а четвърти и пети стамболовите фаворити Христо Велев и Димитро Папазоглу. Стреснат от резултата, казанлъшкият околийски управител обяснява, че след като “на избирателите се даде най-голяма свобода”, “всички граждани почнаха да агитират против правителствените кандидати” и бюрото, което е под контрола на Ил. Стоков, манипулира и фалшифицира избора. Поредният администратор, който без да е питан, се скрива зад свободата на вота. За последното благодарят и Ил. Стоков и П. Нейков, но те са попарени от ясната позиция на правителствения официоз, където Д. Петков ги причислява към опозицията²⁶.

Две листи има и в окръжния град. В Стара Загора, поредното създаване на народнолиберално бюро, завършва с отстраняването на партийния водач Милчо Милев. Така то се доминира от онези русофили, които Ст. Стамболов прави опит да вкара в IV ВНС и които са близки на финансовия министър. Затова те са за

листа от двама министри Ив. Салабашев и Д. Греков. Ст. Стамболов обаче взема предвид, че верни до този момент на всяка негова стъпка политически дейци го предупреждават, че започва подмяната им, като към властта се присламчват чужди идейно и временно възприели политиката му лица. За да балансира и провери действителното състояние на влиянията в околията, в последният момент, той нарежда Д. Греков, да се замени с М. Милев.

Бюрото обаче реагира остро против и по този начин, правителствените избиратели гласуват за един водач – министър Ив. Салабашев, който е избран с почти 100 % от гласовете и М. Милев, с малко над 52 %, с което последният се доказва като политически лидер, на когото може да се повери заместник-председателското място в парламента. Неговите противници дори се опитват да опорочат кампанията чрез масови сбивания, а в деня на избора, за да се запази крехкият мир, се налага да се вика войска. Според Христо Велев, който специално информира Ст. Стамболов за ситуацията, виновни са неговите нови съюзници, на които М. Милев им “пречи да крадат”. Доста неласкава характеристика за тази многолика в този момент проминистерска, бивша и бъдеща русофилската група²⁷. В другите три околии на окръжието: Чирпан, Н. Загора и Т. Сейменска, всичко върви според очакванията.

В Централна Северна България отново Габрово е мястото, което отнема най-много време на кабинета. За IV ВНС, в името на победата над “изменниците от VI ОНС”, се създава и подкрепя една група общественици с консервативно и либерално минало, стари представители и нови личности. За този момент те са достатъчно представителни, но с приближаването на изборите отново възниква въпросът, кога да се подкрепя. Основната фигура на тази коалиция е старият консерватор и либерален противник още от първите избори Христо Манафов. Зад гърба му е участие в II ВНС, нещо което е напълно непростимо за либералното мнозинство, а и независимо от неговата подкрепа за княза, никога народнолибералите не го допуснат до властта като винаги налагат негови противници. Но той е основен фактор в града, и както е обяснено на Ст. Стамболов, “манафовата партия”, “която носи и местното наименование “консервативна” и която повидимому няма нищо против сегашния режим, се състои от почти половината избиратели в градът – най-почтените и видни търговци и граждани, а в околията – от 1/3 от избирателите” и е за предпочитане пред “други наши либерали – габровски покрай”.

Анализът на управителя сочи, че габровският либерализъм е “местното разбиране на думата” а партията е от “няколко фракции”, като привържениците на низвергнатите Хр. Конкилев и Хр. Топузанов са най-голямата част, около която се въртят отломъците от стари депутатски конфигурации избирани в града. Либералният корен обаче е страшно силен, тъй като дори ренегати като Ст. х. Петров, не се опасяват да предлагат на Ст. Стамболов да се спре на двама представители, които те ще изберат в името на примирието и лансират името на Васил Карагъзов, либерал, фабрикант, и депутат в IV ВНС. Проблемът е, че той е не само дългогодишен политически противник, а и личен враг на Хр. Манафов²⁸. Затова

местни активисти и чиновници дълго време се чудят каква комбинация да направят, за да задоволят всички интереси и осигурят избора.

Но нещата придобиват много сериозен характер, когато Д. Петков е уведомен, че габровските фабриканти, ще направят всичко възможно да не се избере В. Карагъзов, тъй като избора му е “насочен против нашите интереси”. Подписите на собствениците на “Индустриална фабрика Александър” Цанко и Стефан п.х. Стойчеви, на тъкачната фабрика на Иван х. Беров, плетачната фабрика на Цв. В. Дюстабанов и Н. Т. Рашеев са много сериозна заплаха. Всеки разбира, че те могат да изберат хора, “които да не са фабриканти” и “да са ползват с голямо доверие в града, и за които сме уверене, че ще поддържат политиката на почитаемото правителство”²⁹. Последното Ст. Стамболов обаче го приема само за сведение, тъй като нито един от неговите габровски депутати не остава с него и партията докрай, но няма и никакво намерение индустриалците в страната да му определят персоналният състав на парламента, и двамата временни съпътници са избрани с достоен резултат.

В окръжния град, голяма част от народнолибералите са против листата, водена от Никола Генов. Шестима бивши народни представители се опитват да променят мнението на партийното ръководство. Всъщност те нямат на кого да се опрат в Севлиево. Затова за IV ВНС двамата партийни лидери се кандидатираха в града, за да не допуснат успех на опозицията. Компрометирането на местните народнолиберали е толкова силно, че не само разчиства пътя на П. Пешев и неговата листа, а и до обидните 17% за правителството. За разлика от управляващите, победителите успяват да привлекат към себе си широки слоеве, като се реанимира стария консерватор и депутат във II ВНС Христо Кюркчиев и Хубан Кючуков, който осигурява малцинството, и така се сформира много силна местна коалиционна листа. Тя има негласната подкрепа и на митрополит Климент. Тук единствено проработва сформиранието на реална коалиция на всички опозиционни сили и автора на идеята е избран с подobaващо мнозинство. Погромът действително е тотален и не се помни от резултатите в Раховския окръг през 1887 г., когато правителството е на месец, а партията още в зародиш. Парламентът оценява, че изборите са без проблем и макар загубилите да правят опит да обяснят, че в избирателния списък имало “мъртви души”, както и хора на военна служба, мнозинството отминава с мълчание тези напъни³⁰. Въобще при утвърждаването на изборите, VII ОНС рядко поема идеята за продължителен дебат. Като се изключат няколкото по-спорни избора, парламентът утвърждава своя състав с невиджана бързина дори и за наложените от стамболовистите принципи.

Плевен продължава да бъде лоялен, само и единствено поради липсата на структура на опозицията, а несъмнено и поради страх от повторение на събитията от 1887 г. Не случайно в града, упорито се говори, че полицията се готви да повтори своята роля, слух, който произтича от опозицията. Новата силна личност е Тодор Табаков, адвокат и представител в III и IV ВНС, но държан винаги на заден план от старите народнолиберали. За него последните са “една сбирщина от хора недобре

възпитани, а като такива и безхарактерни, и нищо повече не притежават, освен че обстоятелствата им са помогнали повече с кражба да направят добро положение”. Тежки думи, но приети за реалност в София, още повече, че окръжният управител, М. Македонски също ги обявява за “съвсем негодни” и че “един друг се лъжат, ако щете, избличиха се, скараха се и сега търсят помощ като удавен човек”. Все пак, за да се гарантира верността на новите “млади сили”, за водач на листата е определен министър П. Славков. Резултатите от изборите са положителни, но водачът на “задушаваната младеж”, след година, много бързо ще се озове в редовете на Народната партия³¹.

В Луковитска околия, винаги разглеждана като “селска”, т.е. там се разчита на местни лица, този път се използва, за да се прокара А. П. Семерджиев, редакторът на в. “Пловдив”, заедно с местния адвокат Трифон Бояджиев. Единственият проблем и тук е вследствие на желанието на старите представители да останат на гребена на вълната, което кара окръжния управител да постави “под строга” контрола избирателите. Въпреки това, използвайки факта, че е член на Плевенската постоянна комисия, Нино Гергов, председател на бюрото и отново кандидат за депутат, след като изборите са провъзгласени, “дошло му един ден на ума да развали печатите, да постави нови бюлетини, като изменил няколко гласа, и направил щото той да може да получи вишегласие”³². Скандалът е голям. Ат. Краев и Йордан Йонов искат парламентарна анкета, но мнозинството предпочита да утвърди избора без да се задълбочава в търсене на политическа и съдебна отговорност.

Ловеч, който преди 6 години е един от най-трудните градове за народнолибералите, вече излъчва стабилност и дори изнася личности не само за околиците, но и извън района. Водени от Христо Никифоров, те побеждават в съотношение 5 към 1, листата на д-р В. Радославов, П. Пешев и д-р Димитър К. Вачов. Победа, която не остава незабелязана от Ст. Стамболов и за подпредседател на VII ОНС е избран Хр. Никифоров, а за секретар Андрей Башев, който е избран без проблеми и в Тетевен³³.

В Троян, нито един от двамата препоръчани от правителството кандидати не успява. Причината е тривиална. И двамата не са от града и веднага опозицията лансира двама консерватори, бившия представител от V ОНС Павел Стаевски и Васил х. Калчев. Изправено пред загуба, бюрото лансира депутатите от VI ОНС Никола Думанов и Радион Йосифов. Пред партийния шеф те се оправдават, че правят това, за да не се прокарат консерватори, поради недоволството на населението от пренебрежителното отношение на кабинета към града. От двете листи е избран по един представител, което задоволява партийното ръководство³⁴.

Ако се погледнат отстрани резултатите в Търновски окръг, най-упоритата стамболовистка крепост, няма начин човек да не се върне назад във времето на VI ОНС. В Дряново с 11 гласа против е избран П. Славков, в Г. Оряховица само 7 души не гласуват за Ив. Халачев, но всички гласове са за другия кандидат Н. Момчилов, който както Зах. Градинаров и д-р Калпаклов в Паскалевец и Ив.

Стамболов в Кесарево получава всички гласове. Как се постига този резултат става ясно от донесението на околийския управител в последното село: “Населението от цялата околия, начело със знамена, увеселявано от гайди, тъпани, зурли и прочее, пристигна тук и почна да гласоподава. Гласоподаванието продължава тихо и редовно. На една страна хора играят, от страна на българското население, а на друга, пехливанлъци и кошии, от страна на турското.“ Избирателите отново подкрепят утвърдените кандидати. Това кара дейци, които остават извън залата, като Ст. Ив. Цвикю, да направят опит да контестират избора в Г. Оряховица. Недоволните се сещат, че на 16 години Н. Момчилов е съден от турската държава за убийство. Смешна и късна реакция, след като той е избран вече два пъти за народен представител³⁵.

Без хора, кошии и тържества, със 133 гласа за опозицията, в окръжния център се избират Ст. Стамболов и Г. Живков. Следва дежурното оплакване от действията на полицията, произлизащо от кръга около Н. Габровски, но при 90 % за победителите, мелодраматичните телеграми до министър-председателя олекват. Единствено в Трявна, където след като се разбира, че не може да се избере Ив. Халачев, се залага на винаги готовия Ст. Попов. Единствено в Елена, опозицията в лицето на Петър Горбанов успява да получи 39,68% от гласовете. Този резултат не е изненадващ, след като в града постепенно са интернирани д-р Моллов, неговият брат, офицер с изтекла присъда от военния съд, Илия С. Бобчев и кандидата им П. Горбанов³⁶.

Максималните резултати обаче подвеждат. И най-беглото съпоставяне на участието на избирателите в окръжието е много показателно. Спадът на участието на избирателите за седем години е драматичен. Той се движи за съответните околии не в проценти, а в пъти – между 2,10 и 2,75, а в Паскалевец 11 пъти. Това не може да се обясни само с неподходящото лятно време за избори, тъй като спадът е и в градските центрове. Там намалението е устойчиво, при сравнение на активността от 1890 и 1893 г. Емблематични градски центрове, с възрожденска стопанска и историческа история и избиратели с опит и традиция, постоянно изваждат само едно ядро избиратели от 400–1000 души. Шест месеца по-късно, резултатите ще са коренно различни.

В Свищов е отстранен Т. Божинов, един от дългогодишните стамболовистки лидери в региона, който има претенциите, а и възможностите да играе роля в национален мащаб. Но както сам Ст. Стамболов отбелязва, има “непонятно” поведение по конституционната промяна и е “замразен” за политиката чак до 1903 г. Съобразно инструкциите на Ст. Стамболов, под контрола на окръжния управител, се свиква общо събрание за определяне на листите, което завършва с разцепление, което обаче е овладяно от министър-председателя и двамата кандидати успешно печелят³⁷.

В Никополската околия, проблемите отново са на основата персонални противоречия и по-малко места за избор. Първоначално по-голямата част от партийната организация застава зад Иван Мандиков и Марко С. Марков, постоянни депу-

тати от 1886 г. Верни и изпитани кадри, но да се задоволи и другата фракция, окръжният управител препоръчва Филип Маринов, също стар представител, но консерватор по потекло, минало, а ще се окаже и бъдеще³⁸. Партийният шеф обаче прави комбинация от местен и по-млад партиен деец, като адвоката Ив. Мандиков, с изпратения Д. Петков, а на отпадналия се обещава място в допълнителните избори.

Идилията обаче бързо е разрушена. Фракцията на Ф. Маринов, започнал кариерата си още във II ВНС и подкрепял кабинета в последните събрания и Атанас Гр. Каракашев, лоялен представител във всички парламенти от 1886 г., с част от администрацията започва пропаганда на листа, в която влизат Д. Петков и Ат. Гр. Каракашев. Първата група, позовавайки се на това, изважда партийния лидер и го заменя с М. Марков, който печели и избора. Двете страни стоварват цялата вина върху околийския началник, но той достойно заявява, че е получил “четири заповеди от господин управителя да гарантирам пълната свобода на изборите, а аз лично, както и моите подчинени, да пазим строга неутралност”. Достойният отговор и фактът, че избраните са верни поддръжници, смалвява гнева на Ст. Стамболов, който вбесен прави разследване по телеграфа, кой си е позволил да смени Д. Петков³⁹. Повярвали в силата си, местни и верни сподвижници, започват да се борят за властта, без да се съобразяват с волята и политиката на центъра. Още веднъж се доказва, че партийната дисциплина не е сред най-уважаваните качества на българския политик.

В Северозападна България също има много промени. Някога трудният Видински окръг, вече не носи напрежение. И тук окръжният управител обикаля околииите, прави задължително събрание за определяне на кандидатите и ги представя в София. Някак си естествено, народнолибералите вече се делят на две фракции, водени съответно от депутатите Младен Иванов и Тодор х. Тошев, за което управителят предлага, или да се помирят, или да се извадят и двамата от листата, “та и окръга да се усмири и партията да се закъчи”⁴⁰. Везните надделяват към първия от спорещите, а резултатът е безпроблемен, тъй като начело в листата е Г. Живков.

Не така стоят обаче нещата с другите одобрени лица. В Кула, няколко събрания на избиратели показват, че единият от кандидатите, народният представител във всички събрания след 1886 г., Мако Гицов не е желан. По-благосклонни са към другия депутат от IV ВНС Иван Стоянов, но от урните излизат имената на Иван Оковски и Цано Драголов, “млади хора”, които “не ще се отделят” от партията. Опитите на старите представители да подготвят бламирането на избраните са доста сериозни. Членове на бюрото подписват с особено мнение протокола, Ц. Драголов е обявен за чиновник, който не е подал оставката си в срок и има бюлетини, които не са скрепени с подписа на председателя. Затова в парламента, се изискват бюлетините. Избирателите явно имат основание да гласуват против председателя на Видинската постоянна комисия Ив. Стоянов, тъй като той, както в случая в

Луковит, си позволява да прибави бюлетини, докато комисията съхранява изборните материали⁴¹.

В Белоградчик изборът се превръща в епопея на преследване между околийския управител и опозиционният кандидат Коста Стефанов. Всъщност, опозиционен е малко силно казано, тъй като той е народен представител в IV ВНС и далеч преди вота гарантира своята лоялност пред Ст. Стамболов, като обяснява, че съчувствува на “тази велика идея, на която Вие сте представител”, и обяснява, че неговият проблем са местните лидери, които не желаят да бъде избран и моли за подкрепа. Видинският аптекар иска “ако не ми се помага, да не ми се вреди”, но същевременно организира своя силна предизборна кампания, като дори довежда агитатори от други места. Срещу тази кандидатура се издига Михаил Лазаров, член на окръжната комисия и също депутат в IV ВНС. Целият ресурс на местната администрация е насочен срещу неodobрения кандидат, ограничават се пътуванията му, започва се дознание срещу него и агитаторите му, сплашват се избирателите, все познати от предишни години неща от арсенала на вътрешното министерство⁴².

В самия ден на избора, всичко завършва с крупен скандал. Тъй като в града пристигат избиратели от няколко общини, които са настроени да гласуват за К. Стефанов, бюрото прекратява работа си и се обгражда с полиция, да се запази от разярената и действително пияна и радикално настроена тълпа. Хвърлени камъни, ударени стражари, бити избиратели, още една картина достойна за Алеко Константинов. Опозицията смята, че губи изборите и настоява да продължи гласуването или да се изгорят подадените бюлетини и се провали вотът. Проблемът е разрешен, като по съгласие на двамата кандидати, урната е запечатана и изпратена във Видин, където в окръжната постоянна комисия, три дена по-късно, гласовете са проверени, и за изненада на самия него, кандидатът на опозицията печели⁴³. Един от малкото случаи, когато победител сам поставя под съмнение избора си, като се съгласява да не се спазва стриктно законът, което пък е условие за касиране. В нея се стига до смесване на опозиция и управляващи. За цанковиста Л. Дуков и народнолиберала А. Башев, избора трябва да се касира, тъй като вота не е отчетен под контрола на избирателите, П. Пешев и Д. Кознички са да се приема избора, за което се изказва и Ст. Стамболов, който обяснява, че е можел да доведе избора до повторение в следващата неделя, но пак същия е щял да спечели и признава, че от него са искали разрешение да използват оръжие, но за един депутат “не си заслужава да се пролива кръв”⁴⁴. Парламентът възприема, че след като окръжната комисия провъзгласява избора, той може да го утвърди.

Ломското окръжие е безпроблемно. И в трите околии, гласувалите за правителствените листи са над 70%, като най-ниска е в Берковица, но не поради наличието на опозиция, а защото 35 кандидати получават 243 гласа⁴⁵. Разбира се, по традиция погледите са съсредоточени към врачанско и то най-вече в смисъл, дали русофилските кръгове ще могат да излязат отново на политическата сцена. Резултатите обаче са в полза на кабинета. Седемте народни представители от трите избирателни околии са сред най-верните стамболовисти. Разбира се, типичните за времето обви-

нения се появяват в печата, а сравнително niskият процент избиратели, се обяснява с бойкот от страна на гражданите, а участие взели само "една компания празноскутиници, цигани и малка част от турците"⁴⁶. Никой обаче не коментира дали тази тълпа е същата и през 1894 г., когато до урните във Враца отиват по-малко на брой хора. А в Бяла Слатина и Рахово, след ликвидирането на окръжieto, влиянието на цанкувистите вече клони към нулата, тъй като общественото мнение ги сочи като главни виновници за това.

Столицата и окръжията около нея, отново са без проблем. В София са избрани Ст. Стамболов, кметът Д. Петков и председателят на постоянната комисия Спас Величков, като тримата получават между 18 и 36 гласа против, нещо което не говори много добре за политическия живот в административния център на страната, а трите хиляди гласа, могат спокойно да бъдат отнесени към събудените чиновници. В Самоков вътрешнопартийните противоречия са изгладени веднага от Д. Петков, докато в Пирдоп, д-р К. Помянов отново не е посрещнат радушно от местните народнолиберали, но тъй като срещу него се изправя Д. Тончев, резултатът е 873 на 40 за бившия и бъдещ цанкувист.

В Трън продължават неразбориите между отделните групи. Отново печели тази на Тако Пеев, фракция консервативна по своята същност, а и бъдеще, но търпяна от Ст. Стамболов, тъй като не създава проблеми. В Брезник, единият от бившите представители, Емануил Начев, се опитва да убеди Д. Петков, че неговият съратник, конкурент и победител Сима Гигов е "върл консерватор". Комичното в случая е, че и двамата са бъдещи представители от Народната партия. С подобно политическо минало и бъдеще е и Васа Моински, противник на изпратения тук д-р Дико Йовев, който от своя страна трябва да играе ролята на обединител, на разцепените на две народнолиберали в Цариброд⁴⁷. Не може да не се отбележи, че каквито и да са причините, това е единственото окръжие, където и в трите околии, резултатът за победителите се движи в нормален за една демокрация диапазон между 47–60%.

Кюстендилско окръжие повтаря всички наблюдавани до тук варианти. В окръжния град пропада цялата утвърдена листа от Ст. Сарийски, Ат. Караманов и К. Раковски. От урните излизат най-много бюлетини с имената на други двама бивши представители Д. Кознички и Хр. Лекарски, в компанията на Георги Ангелов. Последният има най-голям брой гласове и не принадлежи към нито едната от партийните групи, което кара Д. Петков първоначално да го разглежда като депутат с неизвестни начала, докато другите двама, макар и временно низвергнати, отново са приети в партийното лона⁴⁸. В Радомир по предложение на бюрото са утвърдени депутатите д-р Любомир Золотович и Тодор Богданов, но тук вторият в листата пропада, като е изтласкан от друг бивш депутат Стефан Касабов⁴⁹. В Босилеград и Дупница, предварително утвърдените лица са избрани, макар на първото място да се кандидатира един от бившите депутати и един от бъдещите представители на Народната партия. Направен е вял опит, да се мобилизират кметове, които да създадат условия за касиране, като се твърди, че са допуснати да гласуват само

три общини, но след като други девет кмета оборват този факт. Парламентът одобрява избора⁵⁰.

Централната част на Южна България е сред крепостите на Ст. Стамболов и изключително много прилича на Търновското окръжие. Народниoliberalите в Пазарджик също от години са с две крила. В навечерието на изборите за IV ВНС, с голям труд двете фракции са помирени, като Я. Матакиев поема окръжното бюро, а негов заместник е противникът му Георги Пенев. Листата е съставена, и макар Я. Матакиев да посочва поне пет причини за негодуване на партийни лидери, тя е прокарана. Но веднага след започването на предизборната кампания за VII ОНС, тревожните известия от града към столицата текат непрекъснато. По израза на шефа на околийското бюро, обръщайки се към Ст. Стамболов, “да ме съборите Вие, религиозно ще търпя. Не мога да се оставя обаче, Пенев да ме съсипе”. При такова отношение между двамата, каквото и да е резултата, то недоволството е гарантирано и скандалът предварително очертан. Хората около Г. Пенев критикуват опонента си, че е много близък с окръжния управител и чрез него дерибейства в района. Затова според тях, когато става ясно, че изборите ще са свободни, много от избирателите не гласуват за Я. Матакиев. Последният, след като не е избран, логично обвинява във вероломство своите противници, и уж примирено заключава, че като “участник в почти всичките народни събрания, осъден съм сега да си свия полите и да размишлявам за лъжливостта на този свят”, още повече, “че е навикнал” да е депутат, като “освен като занаят, това беше моята амбиция”. За него, тези, които въпреки лично направеното пред Ст. Стамболов споразумение за единодействие, след като променят листата, заслужават обещаното им от шефа интерниране. Още повече че всички сведения подкрепят изиграният председател на постоянната комисия в Пазарджик⁵¹. Някак си между другото остава фактът, че третият в спечелилата листа Ангел Гагов, подобно на водача на кюстендилската листа, не е от нито едната от фракциите и партийното ръководство го възприема като неопределен депутат.

За пенсиониране на Я. Матакиев е още рано да се говори, тъй като ще бъде избран в допълнителните избори, на освободеното от партийният шеф място в Пещера, с което той още веднъж ще демонстрира своята привързаност към този неординарен и винаги лоялен местен лидер. Нещо повече, двадесетгодишният му политически стаж, ще продължи още толкова.

Едно от обвиненията към съпартийците му, това за провала в Ихтиман, също не е без основания. Ст. Стамболов определя за кандидат депутата от VI ОНС и IV ВНС Христо Самсаров, софийски учител и чиновник, избран обикновено в Ески Джумая. Напълно непознат, съвсем логично на една от бюлетините, неговото малко име е сбъркано, което се оказва съдбовно за избора, тъй като в малката избирателна околия се явяват и гласуват само 613 души. Довереникът на министър-председателя получава 203 гласа, колкото и друг верен народниoliberal, представител в същите събрания и кмет на с. Стамболово, Йордан Колчев. Разцеплението

логично довежда до успех на опозиционния кандидат Лазар Стамов, получил само глас повече. Председателят на бюрото горчиво се оплаква и оправдава, че опозицията подкупила достатъчно избиратели и “които ма биха, защото агитирах за Самсаров”⁵².

Това не е единственият пострадал председател на бюро в окръжието. В Пещера, друг бивш представител, Петър Юруков е не само “позорно извлечен” от сградата на изборното събрание, а е и “сериозно бит от избирателите”. Там са определени неговата кандидатура и на Георги Ангелиев. Поради местни неразбории, за да го отстранят, народнолибералите в Пещера, издигат Ст. Стамболов, въпреки, че той не е давал своето съгласие. След като се усеща, че с идването на селските избиратели, ще бъде избран П. Юруков, се стига до саморазправа и отблъскването на избирателите извън околийския център. Липсата на председател се преодолява чрез използването на чл. 47 от Избирателния закон, който позволява попълване, но не при тези обстоятелства, а при невявяване на членове на бюрото. По документи, П. Юруков се оттеглил, тъй като бил кандидат, който “усетил че не ще може да се избере”. Ст. Стамболов е поставен в много трудна позиция. Името му се използва за разчистване на вътрешнопартийни борби, а същевременно не може да не утвърди избора, тъй като скандала ще е с международен отзвук⁵³.

Но ако в Пещера боят е последната фаза от сагата, то в случая с Ихтиман, тя продължава по още по неочакван начин. Постоянната комисия не приема избора за проведен. Причината е, че след като председателят на бюрото отива в Пазарджик да занесе документите и отсяда в един от хановете, документите по избора са откраднати и въпросът остава открит за парламентарно решение. Народното събрание приема логиката на окръжната постоянна комисия и не утвърждава избора⁵⁴.

Спрямо Пазарджишки, Пловдивски окръг е направо спокоен. В окръжния център, листата се води от Ст. Стамболов и естествено печели само с 10 гласа против. Навсякъде утвърдените от него листи са прокарани без проблем, като сериозна опозиция има само в Карлово и малко в Конушката околия. Проблем има и при приемането на единствената кандидатура на Стефан х. Калчев в Хвойненската околия, тъй като на “помаците не им е по волята да се избере Калчев, понеже им бил непознат” и искат “да се остави избора свободен, като заявяват, че ще изберат лица, верни поддръжници на правителството”⁵⁵. Явно, че дори и религиозните групи и етнически малцинствата са заразени с духа на свободата и опитите да се пробие похлупака на изпълнителната власт.

Но в Пловдив, процесите, които интересуват и движат българското общество, като че ли са най-изкристализирали. Според В. Танкова, това е намаляването на “общественият престиж на ортодоксалните стамболовисти”, “превземането на крепостта отвътре” и избраните депутати, без да бъдат провърженици на каквато и да е “легална” или “нелегална” опозиция, са близки до лозунга “За Стамболов, но против неговото управление”⁵⁶. Тя е абсолютно права, макар анализът да е направен само върху едно окръжие. Но както се видя от представените дотук факти,

няма окръг, в който поне в една от избирателните околии, обикновено централната, да не се наблюдава подобно противоречие между оторизираните от министър-председателя кандидати и недоволни от своето отстраняване политически мъже. Не може да се отрече, че има персонален мотив в поведението на някои от тръгналите да се преборят с всесилния шеф на кабинета, някои са готови дори на измама и отмятане от тържествено дадената дума, но не може да се отрече, че има и процес, дълбоко мотивиран от нуждата от промяна на вътрешната политика, с цел постепенна нормализация на обществените взаимоотношения.

Голяма част от тези, “неортодоксални” стамболовисти, не изпитват кой знае каква лоялност към своя патрон, и след скорошната му раздяла с властта, ще попълнят радослависткия и консервативния лагер сгруппиран в Народната партия. И макар да декларират наляво и надясно, че са със Ст. Стамболов до край, те се надяват скрито на княжеското благоволение. Но не усещат, че с тази си политика, практически минират окончателно и безвъзвратно лозунга “Цар царува, но не управлява”. С демократичния си порив, много често не толкова на меркантилна, колкото на чисто идеалистична основа, те разчистват пътя за доминация на монархическият институт. Ликвидирането на “режима”, моментално води до възстановяване на конституционните правомощия на монарха. А да не забравяме, че той е в правото си да избира персоналния и политически състав на кабинета и разпуска парламента.

Големият проблем на Търновската конституция – липсата на балансирани взаимоотношения между монарх и парламент от една страна и парламент и изпълнителна от друга, лъсва отново с цялата си мощ след кризата в първите години на управлението на княз Александър. Проектът на Ст. Стамболов, да превърне изпълнителната и законодателната власт в доминанта на политическия живот се предава отвътре. Ориентирането на опозицията към княза, като единствен гарант за свободата на изборите е напълно логично, особено що се отнася до бившите консерватори. Но превръщането на радославистите в крепители на консервативната визия в отношението към княза е действително загуба за либералното крило на политическата класа. Разбира се, съществува и външен натиск, тъй като самото общество разглежда стамболовата политика изключително и единствено като проява на непосилна диктатура, а всъщност, това е един, но не и единствен антимодернизационен порив, толкова характерен за балканските общества.

В края на първата сесия на VII ОНС, става ясно, че предстоят допълнителни избори за 18 свободни депутатски банки. Тринадесет са освободени от избраните на повече от едно място, двама касирани, един отказал се поради поемане на държавна поръчка, двама поемат държавни служби и един непроведен избор. Интересното е, че за пръв път, откакто поема министър-председателския пост, се налага издаването на два указа за свикване на избирателите. В първия, който определя 23 януари 1894 г. за изборен ден, се пропускат 3 околии. Това е явен чиновнически пропуск, тъй като сред тях е и Ихтиман, т.е. не може да се каже, че става

въпрос за попълване само на допълнително отказаните в края на сесията места. Вторият указ изправя този пропуск и 13 февруари е датата за пропуснатите околии. Който и да е виновен, смяната на парламентарния председател Д. Петков с Г. Живков си оказва своята дума. Интересното е, че местните стамболовисти първи реагират на пропуска, което показва, че административната небрежност не е задължително политическа⁵⁷. Но тя явно е показателна за всичко което се случва в страната.

Преди половин година, това е не толкова недопустимо, колкото абсолютно немислимо. Подготовката на толкова много и разнообразни избори в последните седем години е достатъчно доказателство. Но това не е всичко. Едва ли някой е очаквал, че за толкова малко места, изборите ще се проточат цели четири недели, нещо което има аналог само в изборите за XXV ОНС през 1938 г. и то в условията на установения след преврата на 19.V.1934 г. режим.

За по-малко от половин година страната е съвсем друга, общественото мнение е коренно различно настроено, и желанието за свобода, каквото и да се разбира под това, е значително по-ясно и за много хора и групи е желана цел. Допускането на сравнително свободни редовни избори, разклаща достатъчно спокойствието на Ст. Стамболов и навсякъде се издигат верни и проверени партизани. Илюзията, че може да се разшири социалната и персоналната база на управлението, като се кооптират представители от тези слоеве, външни на властта рухва изцяло. Това, разбира се, не става без увещания на местни народнолиберални вождове и скандали по места. Най-невероятни хора се предлагат сами или чрез партийни структури, на принципа “кандидатирайте мя, където намирате за възможно”⁵⁸, Разбира се, сред тях има и сериозни кандидати, като близкият до тончевистите д-р Ив. Михайлов, представител в няколко събрания, който безуспешно се опитва да намери път към стамболовото сърце⁵⁹. Въобще, за разлика от други допълнителни избори през тези седем години, те се очакват с нетърпение, голям интерес и предизборно настроение. Съвсем не е случайно, че за пръв път от 1879 г. насам, се нарушава правилото, че по време на допълнителни избори активността е малка, а опозицията дори не си прави труда да участва. В изборите са ангажирани 16 избирателни околии и само в две от тях – в Ловеч и Харманли, избирателите са по-малко от тези на редовните избори.

Опитите за независимо поведение на отделни личности и партийни структури продължават. В Пещера, се опитват да лансират Иван Кюсеиванов (бъдещ демократ), като отново не приемат Я. Матакиев. Налага се Ст. Стамболов да обяснява, че дават “храна на опозицията да хули правителствената партия”, заплашва с изключване и с горчивина признава, че съпартийците му, “в гоненията помежду си са загубили разсъдък си”. Обясненията и заклинанията за ползата на партията не се взимат предвид и Я. Матакиев печели с 962 срещу 545. Нещо повече, двете групи отново стигат до побой и намеса на армията, въпреки изричната заповед на Ст. Стамболов това да не се допуска⁶⁰.

Разцепление и проблеми в късната есен на 1893 г. има дори сред търновските народнолиберали, което върви по линията П. Славков – Зах. Градинаров, двама от най-близките и лоялни до момента сътрудници на партийния шеф. След доста разговори и компромиси, всички дейци в родния му град гарантират избора на Кръстю Станчев и Коста х. Славчев⁶¹. Избирателната активност е три пъти по-голяма от лятото на 1893 г. и победата в Търново показва, че въпреки опозиционните напъни и удари, той все още има ресурс за открита политическата борба.

Това е видно и от няколкото оазиса, където изборите вървят “с цигулки и гайди”, а избирателите втират “единогласно”. В Дряново това действително “друг път не се е случвало”. Макар и поставена под съмнение в един момент, кандидатурата на Сава Райнов в Казълагач е избрана без глас против. В Силистра за пореден път въвн от своя град и то в допълнителни избори е избран русенския аптекар Янко Ангелов, използван от Ст. Стамболов при необходимост от Кутловица до Силистра⁶².

В Ловеч е изпратен старият депутат и кмет на Угърчин Пело п. Михайлов, една от местните легенди на стамболовизма, за когото дори П. Пешев се гордее, че му е бил противник по дела за общински гори и мери. Сигурно има защо, тъй като без никакви проблеми, той побеждава д-р В. Радославов с 930 на 519 гласа⁶³.

Във Варна, Ст. Стамболов иска да наложи претърпелия фиаско в Ихтиман Хр. Самсаров. Напразно Ив. Драсов обяснява на своя административен и партиен шеф, “че така ще се повдигне злъчката на опозицията” и с това ще се отвори пътя за избор на д-р К. Стоилов. Последният “и търговците го искат” и така опозицията “ще се съедини на солидарно действие с търговците (които се водят по вятъра), техните синове, калфи и чираци, против нашия кандидат и ще работят за Стоилова”. Ив. Драсов определя кандидата като “несериозен, и ако щете нетрезвен” но разбира, че нито заплахата с опозицията, нито предложенията за други кандидати ще бъдат приети и накрая обяснява на министър-председателя, че “макар Вие сегис-тогис като човек и да грешите, трябва да се поддържате” и приема наложената му кандидатура. Остава му да се моли, дано “времето не побърка за дохождането на повече селяни”. Страховете му се оказват напразни, тъй като опозицията едва събира 100 гласа, след като д-р К. Стоилов отказва да се кандидатира⁶⁴.

Безпроблемно е избран и още един стар познайник и доверен човек като горнооряховският адвокат Ст. Ив. Цвикю. В същност, след 1887 г. той повече не е издиган от родния си град, тъй като името му е компрометирано в кървавия скандал и в VI ОНС е избран от Кутловица, а сега е изпратен в Харманли. Скандалът винаги върви с него. Той подготвя документи, с които при утвърждаването на редовните избори се прави опит за касирането на Н. Момчилов, друг правителствен депутат. Партийният шеф преглъща и тази волност и подтикван от търновци, го изпраща за избор в град, в който сигурно не е и стъпвал. Администрацията осигурява отстъплението на местните лидери и помага да бъде избран с огромно мнозинство⁶⁵.

За Казанлък, Анхиало и Бургас, местните ръководства се договорят сравнително лесно с центъра. Избрани са стари и изпитани кадри: Стефан П. Андреев, Костас Ставридис и Страти Димитров. Последният е избран след като се допуска чиста борба с друг партиен деец Кр. Великов⁶⁶.

Проблемните места са Разград и Попово. Касирането на изборите в окръжния град води до ожесточение на местните нрави и ако Ст. Стамболов бе оставил в парламента двамата отстранени представители, краят на неговото управление можеше да има друг времеви и политически изход. Съединената легална опозиция обаче вече е факт, с който трябва да се съобразяват всички. А и всички твърди опозиционери са избрани в региона на Североизточна България и Ст. Стамболов нарушава един от твърдите си принципи. Това е убеждението му сформирано през 1886–1887 г., че там където не е нужно, няма никакъв смисъл да се повтарят избори и създават нови обществени проблеми.

В случая това се оказва не само концептуална, но и тактическа грешка. Един от най-видните критици на кабинета е шуменският депутат А. Краев. Той не пропуска случая да се нанесе поредния удар и седмица преди вота, той вече е организатор на “избирателен комитет”, в който влиза опозицията в Разград. За кандидати се издигат д-р В. Радославов и д-р К. Стоилов, но местната власт смята, че това е прикритие за избирането на касирания Б. Бърнев и неговия другар Изет Мехмедов⁶⁷. Това е много показателно. И в двата града властта не разбира до деня на изборите кои са кандидатите на опозицията, нещо което е немислимо преди месеци и което показва, че голяма част от избирателите вече са настроени радикално. Затова и неефективно се оказва наблюдението на изборния процес буквално по минути от страна на администрацията.

“Избирателният комитет” призовава избирателите с възвание да гласуват за двамата лидери на опозицията. Атаката в това възвание е срещу прословутото вече “вътрешно убеждение” на министър-председателя, срещу “натрапените кандидати”, заемите и харченето на народната пара “без смятане”. Всичко това за подписалите възванието, води до там, че “още няколко години, ние не ще бъдем далеч от положението на Сърбия, Гърция или даже Египет”. Половин година назад се говори за конституционната промяна – нещо, което вече липсва в предизборния арсенал на опозицията, а за Русия и нейната политика, няма не само дума, но и намек. Това е за печатният текст, а иначе на избирателите се обяснява, че ако се изберат други кандидати, даждията ще бъдат намалени и горите свободно сечени.

По важното в случая, е че избирателите се убеждават, че гарант за свободите и правата им е “Н. Ц. В. княза”. Инструкцията на Атанас Краев е още по красноречива. Той препоръчва на разградската опозиция да съобщава в столицата на княза и кандидатите “за всичките репресалии и насилия на властта”⁶⁸. За княза всичко е ясно, но кандидатите не притежават смелостта, а и желанието да се появят в избирателната околия.

Избирателите явно имат повече смелост от съединените опозиционери и довеждат нещата до сблъсък. Въсъщност той е неизбежен след като и властта си

изтърва нервите и арестува в навечерието на вота част от подписалите възванието, като сред тях попада и отиващият към Разград депутат Ат. Краев, който е изпратен обратно в Шумен под охрана⁶⁹. В други случаи с това опозиционния хъс обикновено приключва. Но не и сега и рутинния арест за сплашване и началото на едно безсмислено от юридическа точка следствие се превръща в детонатор на протестите.

Часове след това в София се докладва за настъпването на голям смут в града и че има 3-4 ранени стражари, а бюрото се налага да се спасява от изборното място. Веднага на разположение на местната власт се предават две роти войска. Инструкцията от страна на Ст. Стамболов е ясна и предвижда при нападение да се употреби оръжие, а главният секретар на министерството Ил. Луканов, категорично нарежда на окръжния управител, “първият, който се опита да Ви нападне, разстреляйте го”⁷⁰. Кръгът се затваря. От изборите за V ОНС подобна заповед не е издавана, а от тези за III ВНС, тълпата не е търсила окръжен управител с цел да го убие. Налице са всички възможности за огромно кръвопролитие.

Разбунтувалите се избиратели искат освобождаване на арестуваните, но с действията си същевременно провалят избора. През целия ден войска и около хиляда недоволни стоят изправени едни срещу други. Протестиращите излъчват делегация, която да води преговори, но поради блокадата на окръжния управител в едно от сградите, до преговори не се стига. Решимостта на армията да даде отпор на атакуващите зданието на държавната администрация разпръсква тълпата без изстрели⁷¹.

Ст. Стамболов се разпорежда за изключително активни мерки против всички инициатори от града и изисква да бъдат привлечени под отговорност и Ат. Краев и неговият спътник Ангел Ченгелиев, което довежда до протести на двеста души в Шумен, които са разпръснати от армията. В града са изпратени още полиция и войска⁷². На следващата неделя, 30 януари, изборите се провеждат тихо и мирно, при изключителната активност от 4976 избиратели, от които 3054 гласуват за правителствените кандидати.

В Попово, където вотът е насрочен за 13 февруари, поради пропуски в Държавен вестник, основният подбудител, двигател и ръководител на опозицията е интернираният от Сопот в града адвокат радославист Никола Ненчев. Той е арестуван и изпратен за родния си град⁷³. Но това не попречва да се повтори сценарият от окръжния град. Под предлог, че в града има арестувани селяни, тълпата напада бюрото, счупва кутиите и атакува окръжното управление с камъни. Полицията естествено е инструктирана да стреля, и макар да няма останали трупове по площада, се говори за четирима ранени, които се отнасят от демонстрантите. Естествено е изборите да се отложат според закона с една седмица⁷⁴.

Този път кабинетът е още по-радикален и на 19 февруари, ден преди втория тур, полицията, подкрепена от една рота арестува 13 души от най-върлите нападатели, от най-активното в протеста село Садина. Поведението на селяните не случай-

но е оценено като “хладнокръвно”, тъй като инициаторите отказват да се предадат, и в този момент се сформира идеята за екзекуция на селото⁷⁵. В самия ден на избора, садинчани отиват до града, но отказват да прегледат урните преди отварянето на изборното събрание, а впоследствие поставят този въпрос, което умело се използва от опозицията. Този път избирателите не посмяват да атакуват бюрото и постепенно се разотиват. Опитите на властта да принуди селяните да предадат виновниците от 13 февруари не успяват и Министерския съвет взима едно съдебно решение, 500 души войници от Шумен и Търговище да екзекутират непокорното село⁷⁶. Екзекуция, която умело се използва от опозицията, за да разтърси из основи авторитета на кабинета във вътрешен план.

***

Седмият парламент е избран след извършената промяна в Търновската конституция, според която това трябва да е първото събрание, което има петгодишен срок пред себе си. Това означава на практика, че предстоят поне пет редовни сесии и това е достатъчна причина, управляващият екип изключително сериозно до се отнесе към неговия персонален състав.

С друга конституционна промяна законодателният орган става двойно по-малък, което автоматично повдига цената на всеки депутат, не толкова като представител на по-голям брой население и избиратели, а като крепител на парламентарното мнозинство. Докато в V ОНС, наличието на близо 100 несъгласни в различна степен с кабинета, не могат да разклатят неговата стабилност, то при 162 депутати и наличието на 18 несигурни представители още в генералните избори, прави цената на всеки представител много по-висока. Осъществяване на практиката, а политическата теорията и здравата логика показват, че с течение на времето всяко управляващо мнозинство претърпява процес на вътрешна ерозия.

Сформирането на парламента, който трябва да осигури следващите пет години народнолиберално управление, е най-безпроблемното от гледна точка на изборната технология. Предизборна кампания, в смисъла на това, което се смята за задължително и което се прави през 1887 и 1890 г. няма. Безпроблемното формиране и постигнат резултат за IV ВНС променя отношението на кабинета към процеса. Не че изборът не се следи, но остава впечатлението, че властта разчита на инерцията от първите за годината избори. Вместо лична борба и посещения във всяка околия, администрация е онази, която гарантира все повече и повече резултатите от изборния процес. На пръв поглед това е достатъчно, тъй като организираната опозиция е повече в зародиш, отколкото реална сила.

Но администрацията никога не може да разреши чисто политическите проблеми. Вътрешните противоречия веднага избиват на преден план и на ред места се достига до напълно незначителни на стамболовите препоръки. Достатъчно е да се спомене, че в Никопол е променена листата с изваждането от нея на председателя на парламента Д. Петков. Само преди месеци за подобно своеволие не може дори да се помисли, камо ли да се извърши. Двойното ядро на повечето от партийните

организации, което съществува още през 1890 г., вече не може да се задържи в единна връзка и посока на движение. Декларираната свобода на вота само катализира партийната нестабилност.

Народнолибералите попадат в един омагьосан кръг. Старите народнолиберали са верни и готови на всичко, което им предложи партийното ръководство, но реалното им влияние сред избирателите постепенно спада. Негативите от участието във властта постепенно се трупат върху национални, регионални и общински лидери. Безконтролната власт и възможността за управление на повечето от обществените сфери без опозиционен коректив неминуемо създава илюзорното впечатление за безалтернативност, незаменимост и непогрешимост.

Дългото безметежно в политическо отношение пребиваване на партията на власт ражда и онзи неизбежен феномен, монополната политическа организация, постепенно да се разглежда като единствения канал за персонална и обществена реализация. За тези седем години в политиката навлиза едно цяло ново поколение, което търси реализация съобразно своя образователен, поколенчески и дори семеен манталитет. При политическият монопол върху властта, това е единственото позволената рамка на развитие. Но то няма нито историческата, нито идейната спойка с ръководството, а и помежду си. През годините на сформирани на българската държавност, те са прекалено млади, през годините на кризата, политически младенци или все още обучаващи се амбициозни мзладежи. Така Ст. Стамболов получава по-качествени, но не и по верни привърженици, които винаги могат да потърсят реализация в други организации, щом се появят. И тук не става въпрос само и толкова за депутатския корпус, а за участващите на всички нива; общински, околийски, градски съвети, кметства и други изборни органи. "Ортодоксалните" стамболовисти са амортизирани обществено, новите не притежават най-важното качество за политика – да са се самоизградили чрез обществено влияние, а не да разчитат на администрацията при вота.

Направените през двата вота опити да се кооптират към управлението бивши русофилски елементи с цел да се разшири социалната база и постигне политическо помирение се оказва напълно неефективно. Всички те, дори двамата министри Ив. Салабашев и К. Помянов, след години отново ще се върнат в своите партии майки. Народни представители, общински и окръжни съветници от тази категория ще побързат да потърсят път към старите си връзки и ще преминават сред редиците на победителите.

Въпреки монолитния резултат, който е постигнат, това е началото на края. Процес, който е явно силно повлиян и от "размразяването" на политическите отношения в страната, чрез създаването на опозиционната структура на "Съединената легална опозиция" и възстановяването на свободния печат. Няма месец и макар времето да е жътвено, опозицията вече печели няколко околии.

Не може да не се отбележи, че Ст. Стамболов не прави най-лесното и първично политическото решение – касирането. В парламента пристигат достатъчно

добре подготвени от неговите привърженици материали за това. Напротив, по стара своя традиция той запазва всички онези, които могат да се запазят. Тримата отстранени са неспасяеми от юридическа гледна точка, но поне в случая с двамата от Разград Ст. Стамболов сигурно се е проклинал, че е предпочел юридическите пред политическите доводи. Забравено е златното правило, въведено в политическия живот от самия него, там където има възможност да не се повтаря даден проблем, справедливо или не, това да не се прави. Но духът на съпротивата вече е освободен.

И колкото Ст. Стамболов да се опитва да възстанови пълния контрол върху изборния процес по време на допълнителните избори през 1894 г., той все повече затъва в тресавището на политическата безпомощност. За пръв път по негово време, се стига до провеждането на избори в четири последователни недели и един цял месец държавната машина е впрегната в процеса. Липсата на положителен ход е направо забележителна. Колкото повече той настоява за спазване на закона против разбунените избиратели, толкова по-упорита и непредвидима е тяхната съпротива. Натискът ражда противодействие и дори когато на всички им се струва че проблемът е решен, следва неговото продължение на ново, по-високо ниво. До кръв не се стига, но нейният натрапчив мирис е навсякъде.

БЕЛЕЖКИ

¹ За конституционната промяна; **Гешева, Й.** Държавната институция Велико народно събрание 1879–1911. С., 2001, с. 164–226;

² **Палангурски, М.** Избирателната система в България (1879–1911 г.). В. Търново, 2007.

³ Доклад на парламентарната анкетна комисия с прибавление на документи намерени в разните архиви намерени в архивите на разните учреждения на Княжеството, С., 1985, с. 50, 58;

⁴ **Стефан Стамболов.** Личен архив. Писма, телеграми, рапорти, записки, 1893 г. т. VI, С., 1997, съст. Милен Куманов, Димитър Иванов; СТСТ. Т. VI, с. 68, 78, 79, 132; **Райкински, И.** Врачанският край от Освобождението до прага на XX век. Враца, 2002, с. 50.

⁵ **Стефан Стамболов.** Личен архив. Писма, телеграми, рапорти, записки, 1891 г. т. IV, С., 1997, съст. Милен Куманов, Димитър Иванов; СТСТ. Т. IV, с. 220, 248; Доклад на парламентарната анкетна комисия..., 49, 53.

⁶ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 216, л. 54–55; СТСТ. Т. VI, с. 78, 79.

⁷ СТСТ. Т. VI, с. 110, 265–266, 267. За обстановката в Русе, **Златев, Л.** Политически аспекти на русофилския бунт в Русе от 19 февруари 1887 г. И. пр., 1998, 1–2, с. 167–186.

⁸ СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, с. 15.

⁹ СТСТ. Т. VI, с. 96–98; СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, с. 23.

¹⁰ СТСТ. Т. VI, с. 121–122, 128–129, 191–192, 201, 206, 207, 285–286; ЦДА, ф. 313 к, оп. 1, а.е. 944, л. 1.

¹¹ **Николова, В.** Съединената легална опозиция в България (1893–1894 г.), ИПр, 6, 1981, 69–79; Опозицията, в и във от страната, е силно обнадеедена от издаването на опозиционния вестник; ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 131, л. 1–2; а.е. 529, л.1; а.е. 944, л. 1; а.е. 216, л. 1; **Георгиев, Б.** Образуване и начална дейност на Либералната (радославистка) партия в България (1886–1894 г.) И. пр., 1992, 1–2, с. 124–125.

¹² СТСТ. Т. VI, с. 202–203.

¹³ СТСТ. Т. VI, с. 207–209.

¹⁴ **Жечева, М.** Омуртаг и омуртагския край на страниците на “Държавен вестник” през първото десетилетие след освобождението. – В: Омуртаг и омуртагския край. Т. 3, В. Търново, 2004, 212–213, СТСТ. Т. VI, с. 121–122.

¹⁵ СТСТ. Т. VI, с. 186, 189, 190, 195, 196, 199, 242.

¹⁶ СТСТ. Т. VI, с. 249, 262.

¹⁷ СТСТ. Т. VI, I PC, с. 263, 264, 265, 298, 325–327.

¹⁸ СД VII ОНС, I PC. 100–110.

¹⁹ **Страшимиров, А.** Диктаторът. С., 1993, 157–158; СТСТ. Т. VI, с. 114–115, 161–162, 212, 238, 239, 248.

²⁰ СТСТ. Т. VI, с. 117–118, 191–192, 199.

²¹ СТСТ. Т. VI, с. 175–178.

²² СТСТ. Т. VI, с. 146–147; Три години по-рано той подкрепя радославистите. СТСТ. Т. III, 396–397.

²³ СТСТ. Т. VI, с. 80, 81, 132, 176–177.

²⁴ СТСТ. Т. VI, с. 197.

²⁵ Много интересна е промяната на отношението на Ст. Стамболов към големия предприемач. През 1880 г. по повод отказа на П. Каравелов да отпусне полагаемите се средства на княза, той го обвинява, че така го “тикал насила в ръцете на Евлогия и Хаджиенов”. **Маринов, Д.** Стамболов и новейшата... Т. I, с. 153, а в IV ВНС и VI ОНС, той е лоялен депутат до напускането на парламента по повод поемането строежа на линията София – Роман.

²⁶ СТСТ. Т. VI, с. 180–181, 246, 313–315, 330–331.

²⁷ СТСТ. Т. VI, с. 67–68, 149–151, 154–155, 177–178, 180–181, 270, 272, 300. Случаят с М. Милев е част от план за поставянето на някои стари дейци по заден план. Вж. **Генадиев, П.** Стефан Стамболов, С., 1991, с. 71, но историческата истина показва, че именно те остават верни на партията.

²⁸ СТСТ. Т. VI, с. 27, 61–62, 106–107, 108–109, 110, 143–144.

²⁹ СТСТ. Т. VI, с. 135–136.

³⁰ СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I PC, с. 46. СТСТ. Т. VI, с. 75, 94–96, 98–99, 110; БИА-НБКМ, ф. 63, а.е. 50, л. 1–4.

³¹ СТСТ. Т. VI, с. 58–59, 71–72, 168–169, 210.

³² СТСТ. Т. VI, с. 298, 324; СД VII ОНС, I PC, 59.

³³ СТСТ. Т. VI, с. 276, 296–297

³⁴ СТСТ. Т. VI, с. 296–297, 305–306.

³⁵ СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I PC, с. 46.

³⁶ СТСТ. Т. VI, с. 243, 241, 245, 249, 277, 280, 281. Доклад на парламентарната анкетна комисия..., с. 205.

³⁷ ЛАСТ. Т. I. С., 1994, с. 64; СТСТ, т. IV, с. 265–266; СТСТ. Т. VI, с. 83–84, 267.

- ³⁸ СТСТ. Т. VI, с. 89, 100, 108.
- ³⁹ СТСТ. Т. VI, с. 205, 254, 267, 306, 308–310, 319–320, 320–321.
- ⁴⁰ СТСТ. Т. VI, с. 76–77.
- ⁴¹ СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС. с. 56–57; СТСТ, т. VI, с. 77, 102–104, 167–168, 303.
- ⁴² СТСТ. Т. VI, с. 112–114; 212–213.
- ⁴³ СТСТ. Т. VI, с. 212–236, 303, 312–313, 328, 329;
- ⁴⁴ СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, с. 24–27.
- ⁴⁵ СТСТ. Т. VI, с. 236, 252–253, 297.
- ⁴⁶ **Райкински, И.** Врачанският край..., с.195; СТСТ, т. VI, с. 240.
- ⁴⁷ СТСТ. Т. VI, с. 119–120, 155–153, 193–194, 238, 278; СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, с. 14
- ⁴⁸ СТСТ. Т. VI, с. 115–116, 251, 307, 316–319. Свобода, бр. 1153, 21.VII.1893.
- ⁴⁹ СТСТ. Т. VI, с. 127, 142.
- ⁵⁰ СТСТ. Т. VI, с. 188, 237, 244, 251; СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, 43–44.
- ⁵¹ СТСТ. Т. VI, 328; СТСТ, т. VI, с. 21, 85, 274–275, 288–291, 310–311, 322–323.
- ⁵² СТСТ. Т. VI, с. 292–293, 330; В споровете си стамболовистите в града стигат дори до противопоставяне на махленска основа и кървави сблъсъци през пролетта на 1894 г. **Батаклиев, И.** Град Татар Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1923, с. 326; **Велчев, В. Т.** Стамболов и Фердинанд. С., 1922, с. 123,
- ⁵³ СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, 45–46.
- ⁵⁴ СТСТ. Т. VI, с. 275, 288, 329, 330, 332–335; СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, 46.
- ⁵⁵ СТЕНОГРАФСКИ дневници, VII ОНС, I РС, 99–100; СТСТ. Т. VI, с. 121–122, 211, 302, 307.
- ⁵⁶ **Танкова, В.** Когато Пловдив., 149–160.
- ⁵⁷ Държавен вестник, бр. 285, 30.XII.1893, 8, 13.I.1893, 52, 9.03.1894; СТСТ. Т. VII, с. 154, 156.
- ⁵⁸ СТСТ. Т. VI, с. 711; СТСТ. Т. VII, с. 153, 157, 160, 164.
- ⁵⁹ СТСТ. Т. VI, с. 445.
- ⁶⁰ ЛАСС. Т. I, С., 1994, с. 64; СТСТ. Т. VII, с. 190–191, 198, 220.
- ⁶¹ ЛАСС. Т. I, С., 1994, с. 50; СТСТ. Т. VII, с. 184, 205, 296, 395.
- ⁶² СТСТ. Т. VII, с. 160, 167, 176, 180, 194, 196, 197
- ⁶³ СТСТ. Т. VII, с. 156, 197; **Пешев, П.** Исторически събития..., с. 308.
- ⁶⁴ СТСТ. Т. VI, с. 435; СТСТ. Т. VII, с. 164, 169, 182, 192.
- ⁶⁵ СТСТ. Т. VII, с. 180, 165, 209; ЛАСС. 1994, I, с. 50.
- ⁶⁶ СТСТ. Т. VII, с. 171, 181, 189, 191;
- ⁶⁷ Първоначалният замисъл е да се кандидатира Д. Тончев и Гр. Начович, но те отстъпват на двамата партийни водачи. ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 484, л. 2; СТСТ. Т. VII, с. 172.
- ⁶⁸ СТСТ. Т. VII, с. 178–179, 186, 219.
- ⁶⁹ Доклад на парламентарната анкетна комисия..., с. 224. СТСТ. Т. VII, с. 186, 200–201;
- ⁷⁰ СТСТ. Т. VII, с. 199, 204, 212.
- ⁷¹ СТСТ. Т. VII, с. 202, 210–211, 212, 213–214, 212.

⁷² СТСТ. т. VII, с. 215–216, 217–219, 221–223, 225, 226, 227; Доклад на парламентарната анкетна комисия..., с. 221.

⁷³ Доклад на парламентарната анкетна комисия..., с. 223;

⁷⁴ **Николова, В.** Съединената легална..., с. 78–79; СТСТ. Т. VII, с. 247, 251, 252, 253, 254, 255, 255–256.

⁷⁵ СТСТ. Т. VII, с. 259–261, 262, 265, 266, 267

⁷⁶ СТСТ. Т. VII, с. 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277; **Пешев, П.** Исторически събития ..., с. 288.